

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات و معارف اسلامی، گرایش تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی

عنوان

اصطلاحات دیوانی در دوره ممالیک بحری

استاد راهنما

دکتر زهرا ربّانی

دانشجو

راضیه کنعانی چافی

شهریور ۱۳۹۱

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات و معارف اسلامی، گرایش تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی

عنوان

اصطلاحات دیوانی در دوره ممالیک بحری

استاد راهنما

دکتر زهرا ربانی

استاد مشاور

دکتر شهلا بختیاری

دانشجو

راضیه کنعانی چافی

شهریور ۱۳۹۱

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به
دانشگاه الزهرا(س) است.

تقدیم به:

مهدی عزیز

و پدر و مادر بزرگوارم که اندیشه‌ای جز تعالی علمی و معنوی فرزندانشان ندارند.

قدردانی:

زحمات اساتید گرانقدرم را در طول دوران تحصیل در مقاطع مختلف، ارج می‌نهم. آنانکه دلسوزانه، علم و چگونه اندیشیدن را به من آموختند و مرا از پابندی بی‌چون و چرا به تفکر دیگران رها کردند.

سپاس و قدردانی ویژه‌ام تقدیم به استاد بزرگوارم، خانم دکتر ربانی که علاوه بر نمایاندن راه درست پژوهش به مادانشجویان در کلاس‌های درس، از تلاش و پی‌گیری بی‌وقفه ایشان در جهت ارتقای سطح کیفی پایان‌نامه‌ام، بهره‌بسیاری بردم و تقدیرمی‌کنم از راهنمایی و مشاوره استاد عزیزم، خانم دکتر بختیاری که در به ثمر رسیدن این اثر، یاریم کردند.

چکیده

در نیمه‌های قرن هفتم هجری، غلامان مملوک که از اقوام مختلف برخاسته بودند، در سرزمین مصر و شام حکومتی به نام ممالیک تشکیل دادند که به غلبه بر دو قدرت بزرگ معارض صلیبی و مغول، در جهان اسلام شهره‌اند. نخستین دولتی که توسط این گروه شکل گرفت، دولت ممالیک بحری نام داشت. این سلسله نیز مانند همه حکومتها نیازمند سازماندهی امور حکومت و مملکت، در قالب تشکیلات دیوانی بود و بر این اساس، شاهد پیدایش تشکیلات دیوانی گسترده‌ای در این عصر، از سوی سلاطین مملوک هستیم. آنها با بهره‌گیری از تجارب حکومتی و تشکیلاتی سلسله‌های اسلامی پیشین، و افزودن عناصری متناسب با فرهنگ قومی خود و اقتضای زمان، این نظام دیوانی را شکل دادند. بررسی اصطلاحات رایج در این نظام دیوانی، پی بردن به زوایا و نقاط قوت و ضعف آن را تا حدودی امکان‌پذیر می‌سازد. در این پژوهش، کوشش بر آن بود، به این مسأله پاسخ داده شود که ممالیک، امور اداری و کشوری خود را در قالب چه دیوانها و نهادهایی اداره می‌کردند و اصطلاحات رایج در این دیوانها و نهادها چه بودند؟ به این ترتیب حکومت صد و سی و شش ساله ممالیک بحری، از منظر اصطلاحات دیوانی ایشان، تحت عناوین «اصطلاحات رایج در دستگاه خلافت و سلطنت»، «اصطلاحات رایج در سپاه»، «اصطلاحات رایج در امور اداری و مالی» و نیز «اصطلاحات رایج در امور قضایی، انتظامی و حسبه»، مورد بررسی قرار گرفته است. نتیجه بررسی این اصطلاحات، نشان‌دهنده وام‌گیری ساختار تشکیلاتی ممالیک از سلسله‌های پیشین اسلامی، به خصوص در مصر و شام و نیز به‌کارگیری اصطلاحاتی با ریشه‌های زبانی مختلف، خصوصاً فارسی است که نشانه‌های آشکار آن را به ویژه در اصطلاحات دستگاه خلافت و سلطنت می‌توان یافت.

واژگان کلیدی: مصر و شام، ممالیک بحری، اصطلاحات دیوانی

فهرست مطالب

مقدمه	۵
فصل ۱: کلیات پژوهش	۱
۱.۱ طرح مسأله	۲
۱.۲ پرسشهای پژوهش	۲
۱.۳ تعریف مفاهیم	۳
۱.۴ روش تحقیق	۴
۱.۵ پیشینه پژوهش	۴
۱.۶ معرفی و نقد منابع	۶
فصل ۲: اصطلاحات رایج در دستگاه خلافت و سلطنت	۱۱
۲.۱ خلافت	۱۳
۲.۲ سلطنت	۱۷
۲.۲.۱ اصطلاحات رایج در دستگاه سلطنت (دربار)	۲۰
۲.۲.۲ اصطلاحات مربوط به اماکن و خزانه های دربار	۲۳
۲.۲.۲.۱ قلعة الجبل	۲۴
۲.۲.۲.۲ سلاح خانه، زردخانه (زرادخانه)	۲۷
۲.۲.۲.۳ طبل خانه	۳۰
۲.۲.۲.۴ شراب خانه	۳۶
۲.۲.۲.۵ مطبخ	۳۸

.....	۲۰۲۰۶ حوائج خانه	۴۱
.....	۲۰۲۰۷ فراش خانه	۴۱
.....	۲۰۲۰۸ رکاب خانه	۴۲
.....	۲۰۲۰۹ شکارخانه	۴۳
.....	۲۰۲۰۱۰ تشت خانه	۴۵
.....	۲۰۲۰۳ اصطلاحات مربوط به کارکنان قصر و مراسم سلطنتی	۴۷
.....	۲۰۲ نیابت سلطنت	۵۷
.....	۲۰۳ نایب قیم (نائب الکافل)	۵۷
.....	۲۰۱۰۷ قیم سلطنت (کافل السلطنه)	۶۰
.....	۲۰۴ والیان	۶۱
.....	۲۰۵ مرزداران (ارباب الأدراک)	۶۲
.....	فصل ۳ : اصطلاحات رایج در سپاه	۶۴
.....	۳۰۱ دیوان سپاه (دیوان الجیش)	۶۶
.....	۳۰۱۰۱ سلسله مراتب امیران در سپاه مملوکی	۶۷
.....	۳۰۱۰۲ لشکریان مملوک	۷۱
.....	۳۰۱۰۳ امیران در مناصب دولتی	۷۷
.....	۳۰۱۰۴ اقطاعات	۷۹
.....	۳۰۱۰۵ سلاحهای جنگی	۸۳
.....	۳۰۲ نیروی دریایی ، اسطول	۸۴

۸۷.....	۳.۲.۱ انواع کشتیهای نیروی دریایی.....
۸۸.....	۳.۲.۲ فرماندهان نیروی دریایی.....
۹۰.....	فصل ۴ : اصطلاحات رایج در امور اداری و مالی.....
۹۲.....	۴.۱ دیوان انشا.....
۹۲.....	۴.۱.۱ انواع مکاتبات دیوان انشا.....
۹۷.....	۴.۱.۲ اصطلاحات نامه نگاری.....
۹۹.....	۴.۱.۳ رئیس و کارکنان دیوان انشا.....
۱۰۵.....	۴.۱.۴ برید.....
۱۱۱.....	۴.۲ وزارت.....
۱۱۳.....	۴.۳ دیوان نظارت (دیوان النظر) یا دولت و ناظر آن.....
۱۱۷.....	۴.۴ دیوان خاص (خزانه خاص) و ناظر آن.....
۱۱۸.....	۴.۵ خزانه بزرگ (خزانه الکبری).....
۱۲۲.....	۴.۶ دیوان خراج.....
۱۲۲.....	۴.۷ دیوان هلالی.....
۱۲۴.....	۴.۸ دیوان جوالی.....
۱۲۵.....	۴.۹ دیوان موارث اهل ذمه (دیوان الموارث الحشریه) و ناظر آن.....
۱۲۶.....	۴.۱۰ دیوان سلطان، دیوان مرتجع.....
۱۲۷.....	۴.۱۱ مستمریهای دولتی.....

۱۳۰	..... ۴. اصطلاحات متفرقه مالی
۱۳۳	..... ۴. دیوانهای احباس و اوقاف
۱۳۶	..... فصل ۵: اصطلاحات رایج در امور قضایی ، انتظامی و حسبه
۱۳۸	..... ۵.۱ قضا
۱۳۸	..... ۵.۱.۱ قاضی القضاة و قضات نائب
۱۴۱	..... ۵.۱.۲ کارکنان نهاد قضا
۱۴۵	..... ۵.۱.۳ سایر قضات
۱۴۶	..... ۵.۲ نظارت بر مظالم
۱۴۸	..... ۵.۳ شرطه
۱۵۳	..... ۵.۴ حسبه
۱۵۶	..... نتیجه گیری
۱۶۰	..... کتابشناسی
۱۶۷	..... پیوستها

مقدمه

اقوام ترک، چرکس و ... ساکن در دشت قیچاق که به قصد استفاده نظامی، توسط حکام اسلامی مصر خریداری می‌شدند، در میانه‌های سده هفتم و در اواخر حکومت سلاطین ایوبی، با به دست گرفتن مناصب حساس نظامی، چنان قدرت یافتند که توانستند حاکمیت را پس از ایوبیان به دست گیرند؛ به طوری که شجر الدر را عده‌ای اولین حاکم مملوک و عده‌ای آخرین حاکم ایوبیان می‌شمارند. همچنین به دلیل برخاستن ممالیک از دل حاکمان ایوبی و خو داشتن به نوع اداره حکومت توسط آنان، این سلسله تازه تأسیس، سنگ بنای تشکیلات اداری و دیوانی خود را بر همان سیستم اداری پیشین نهاد. به این ترتیب نخستین دولت ممالیک، به دست ممالیک بحری یعنی ممالیک ساکن در جزیره روضه، واقع در رود نیل، در ۶۴۸ هـ شکل گرفت و تا ۷۸۴ هـ دوام یافت.

در این پایان‌نامه برآنیم به بررسی اصطلاحات دیوانی ممالیک بحری، نخستین دولت تأسیس شده به دست ممالیک پیردازیم که در واقع راهی برای شناخت و آگاهی یافتن از سیستم اداری و حکومتی این دسته از حاکمان و نیز فتح بابی برای پی بردن به میزان شباهتها و تفاوت‌های این نظام، با نظام‌های حکومتی پیشین است. در این باره، مطالعات کمی توسط محققان فارسی زبان صورت گرفته است و این مسأله، یکی از مشکلات بر سر راه این پژوهش بود که امکان تحلیل را تا حدودی کم کرد و به این اثر، رنگ توصیفی بخشید.

در تنظیم فصول این پایان‌نامه، شاید بتوان بر سخن ابن خلدون درباره دستاویزهای حاکمان برای حفظ و کسب قدرت تکیه کرد؛ چنانکه به گفته او، شمشیر و قلم، ابزار حاکمان است، با این تفاوت که در ابتدای تشکیل حکومت، برای تسلیم کردن مردم در مقابل خود و در انتها برای غلبه بر ضعفشان که به طور طبیعی درباره همه سلسله‌های حاکم رخ می‌دهد، شمشیر به کارشان می‌آید و در فاصله میان این دو به منظور توانمندی در مسائلی همچون اخذ مالیات، اعتلای قدرت، اجرای احکام و مواردی از این دست، به قدرت قلم نیازمندند.^۱

---

^۱ ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد، مقدمه، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، بی‌تا، ص ۲۵۷.

پایان‌نامه حاضر که به بررسی اصطلاحات دیوانی در دوره ممالیک بحری اختصاص دارد، جدای از فصل کلیات که به طرح مسأله، پرسشهای پژوهش، تعریف واژگان، روش تحقیق، بررسی پیشینه پژوهش و ارزیابی منابع می‌پردازد، در چهار فصل تنظیم یافته است. فصل اصطلاحات رایج در دستگاه خلافت و سلطنت، به اصطلاحات سلطنت، خلافت، اهمیت و نقش این دو عنصر در حکومت ممالیک و نیز ساختار دربار به عنوان بزرگترین مرکز استقرار دولتمردان، کارکنان و نهادهای حکومتی اختصاص یافته است. اصطلاحات رایج در سپاه، عنوان فصل بعدی است که در آن به عناصر تشکیل دهنده سپاه و سلسله مراتب امیران و سربازان مملوک در دو بخش نیروی زمینی و دریایی پرداخته شده است. در ادامه، اصطلاحات رایج در امور اداری و مالی ممالیک در فصلی با همین عنوان بررسی شده و در آن به اصطلاحات متعدد این بخشها که بیشترین حجم نهادها و دیوانهای تشکیلاتی ممالیک از جمله دیوان انشا، دیوان نظارت، دیوان خاص، خزانه بزرگ، بیت المال و دیوانهای احباس و اوقاف را در خود جای داده است، پرداخته‌ایم. اصطلاحات رایج در امور قضایی، انتظامی و حسبه، آخرین فصلی است که در این پژوهش کوشیده‌ایم اصطلاحات رایج در آنها در عصر ممالیک را در قالب عناوین کلی قضا، شرطه و حسبه مورد بررسی قرار دهیم.

در پایان از اساتید محترم راهنما و مشاورم، خانم دکتر ربانی و خانم دکتر بختیاری که با راهگشایی و دقت نظر خود، چراغ راهم در مسیر انجام این پژوهش بودند، کمال قدردانی را دارم.

فصل ۱: کلیات پژوهش

طرح مسأله

ممالیک، گروهی از حاکمان برخاسته از دشت قپچاق، با قومیت‌های مختلف ترک، چرکس، کرد، مغول و ... بودند که آغاز ورودشان به سرزمینهای اسلامی، از طریق خریداری آنها از سوی حاکمان مسلمان، به منظور استفاده نظامی بود. ممالیک بحری، اولین سلسله از این حاکمان بودند که در نیمه‌های قرن هفتم روی کار آمدند و در تمامی دوران حکومت خود، با دو خطر بزرگ از سوی شرق و غرب دنیای اسلام مواجه بودند و تقریباً در اکثر موارد، فاتح میادین نبرد و قهرمان این رویارویی‌ها بودند و به این جهت در جهان اسلام شهره‌اند. مواجهه با رقبایی این چنین و سامان دادن به امور داخلی و خارجی قلمرو حکومت، نیازمند داشتن تشکیلات اداری و دیوانی نظام‌یافته و قدرتمند بود. حکومت ممالیک به لحاظ تشکیلاتی، متأثر از نظامهای پیش از خود در جهان اسلام به خصوص در مصر و شام است. از آنجا که اصطلاحات رایج در دیوانها، در هر دوره حکومتی می‌تواند به گونه‌ای مؤثر، نشانگر میزان توسعه-یافتگی دیوانسالاری و میزان تأثیرپذیری از تشکیلات حکومتی پیشین باشد، در این پژوهش برآنیم تا به بررسی اصطلاحات رایج در عصر ممالیک با نگاهی اجمالی به ارتباط این اصطلاحات با نظامهای حکومتی پیش از آن بپردازیم.

حال سؤال این است که ممالیک امور مختلف درباری، نظامی، اداری و قضایی سرزمینهای تحت حاکمیت خود را در قالب چه دیوانهایی اداره می‌کردند و اصطلاحات رایج در این دیوانها و نهادها چه بودند؟

پرسشهای پژوهش

- دستگاه خلافت و سلطنت متشکل از چه سازمانها و نهادهایی بود و چه اصطلاحاتی در آنها رایج بود؟

- تشکیلات نظامی ممالیک چگونه سامان یافته بود و اصطلاحات رایج در این بخش کدامند؟

- مماليك چگونه به امور اداري و مالي خود سامان مي‌دادند و چه اصطلاحاتي در ديوانهاي مربوط به آنها قابل بررسي است؟

- ديوانها و نهادهاي قضايي و انتظامي مماليك چه اموري را تحت پوشش قرار مي‌داد و اصطلاحات شاخص در اين بخشها کدامند؟

تعريف مفاهيم

با توجه به عنوان پايان‌نامه، «اصطلاحات ديواني در دوره مماليك بحري»، تعريف دو عبارت «اصطلاح ديواني» و «مماليك بحري» لازم به نظر مي‌رسد.

اصطلاح ديواني: واژگان در گذر زمان، به اصطلاحاتي تبديل مي‌شوند كه در حوزه علوم مختلف، گاه معناي متفاوت از معنای اصلي خود مي‌يابند. اصطلاحات ديواني نيز از جمله اين واژگانند كه شايد تحول آنها در متن تاريخ هيچ‌گاه متوقف نشود. حكومت اقوام مختلف فارس، عرب، ترك و مغول در جهان اسلام، اصطلاحاتي را از هر کدام از اين فرهنگها وارد حوزه تشكيلات ديواني كرد و به كارگيري آنها در تشكيلات حكومتهای اسلامي تداوم يافت.^۱ اين پايان نامه، اختصاصاً به اصطلاحات رايج در دربار و ديوانهاي سلاطين مملوك با نگاهی اجمالي به ريشه واژگان در آنها مي‌پردازد.

مماليك بحري: سلسله‌ای از حاکمان مصر و شام كه از اقوام مختلف ترك، چركس، مغول و ... بودند و خاستگاه اصلیشان، دشت قپچاق بود. آنها مدتها پيش از تشكيل حكومت، به منظور تربيت و استفاده نظامي، به عنوان غلام، از سوي حاکمان مصر و شام خريداري شده و به اين سرزمينها آورده شدند. اولين گروه از اين سربازان مزدور، از ۶۴۸ تا ۷۸۴ هـ، به قدرت حاكم در مصر و شام مبدل و به مماليك بحري مشهور شدند.

---

^۱ نصيري، محمد رضا، «لزوم تحقيق در زمينه اصطلاحات تاريخي»، گوهر گویا، شماره ۵، بهار ۱۳۸۷ش، ص ۲۵-۲۷؛
برای اطلاع بیشتر در اين باره رجوع كنيد به همين مقاله، ص ۲۵-۳۸ .

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی و مبتنی بر داده‌های تاریخی و گردآوری مطالب، به شیوه کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع مکتوب است؛ به این ترتیب که در حوزه اصطلاحات دیوانی که مورد توجه عمده در این پژوهش قرار گرفت، با مینا فرار دادن «صبح الأعشی فی صناعة الانشاء» اثر قلقشندی، کوشیدیم مهمترین و پرکاربردترین مفاهیم و واژگان و تعاریف آنها را گردآوری کرده و برای ایجاد تصویری روشنتر، به یافتن مصادیق آنها در انواع کتب تاریخی عصر ممالیک بپردازیم.

پیشینه پژوهش

یکی از زمینه‌هایی که در پژوهشهای فارسی زبان به آن بسیار کم پرداخته شده، تاریخ سیاسی ممالیک و به تبع آن تشکیلات دیوانی این سلسله از حاکمان و اصطلاحات مربوط به آن است. در پژوهش حاضر که به اصطلاحات دیوانی در دوره ممالیک بحری پرداخته است، تکیه اصلی بر تحقیقات صورت گرفته به زبان عربی است که آنها نیز به لحاظ تعداد، چندان در خور توجه نیستند. در ادامه به معرفی مهمترین این پژوهش‌ها می‌پردازیم.

یکی از مهمترین کتبی که در زمینه اصطلاحات دیوانی تألیف شده، «التعریف بمصطلحات صبح الأعشی»، اثر محمد قندیل البقلی است که نویسنده در آن سعی کرده است، تمامی اصطلاحات دیوانی مربوط به حکومت ایوبیان، فاطمیان، ممالیک و سلاطین مغرب را که قلقشندی در صبح الأعشی به آنها پرداخته، به صورت الفبایی گردآوری نماید. «القاب» مصطلح در مکاتبات اداری نیز بخش مهمی از محتوای این کتاب را تشکیل می‌دهد. بیشترین کمکی که این اثر بر پژوهش حاضر داشت، کمک به استخراج بخش عمده اصطلاحات دیوانی ممالیک بود. یکی از ایرادات این کتاب، عدم اشاره به دوره زمانی به کارگیری هر کدام از اصطلاحات است و در مواردی معدود، اشتباهاتی در معانی اصطلاحات مشاهده می‌شود که در متن این پایان‌نامه به اصلاح آنها پرداختیم.

کتاب «نظم دولة سلاطین الممالیک و رسومهم فی مصر» از عبد المنعم ماجد، یکی از بهترین آثار پژوهشی در تشکیلات دیوانی ممالیک، البته بدون تمرکز بر تعریف اصطلاحات است، هرچند در جلد

دوم که به دربار ممالیک مربوط است، نویسنده به تعریف برخی از اصطلاحات درباری پرداخته است. علاوه بر مضمون، تقسیم بندی اصولی تشکیلات ممالیک در این کتاب، به شکل دهی فصول و قالب این پایان نامه تا حدودی کمک کرد.

اثر دیگر، «معجم الفاظ التاریخیه فی العصر المملوکی»، نوشته محمد احمد دهمان است که کوشیده با توجه به آثار تألیف شده در عصر ممالیک اعم از تواریخ عمومی، کتب فقهی و نیز کتبی همچون صبح الأعشی، مقدمه ابن خلدون، نهاییه الأرب و ...، واژگان تاریخی این عصر را تقریباً در همه زمینه‌ها از جمله علمی، تشکیلاتی، فقهی، ادبی و حتی واژگان مصطلح در فرهنگ عامیانه گرد آورد. در برخی از اصطلاحات که تعریف دقیقی از آنها در منابع مشاهده نمی‌شد، از این اثر استفاده شد، اما یکی از کاستی‌های آن، مختصر و گاه نامفهوم بودن برخی از تعاریف بود که امکان استفاده از مطالب را در بسیاری موارد دشوار می‌کرد.

سعید عبد الفتاح عاشور نیز از نویسندگان پر تألیف در زمینه تاریخ سیاسی و حکومتی ممالیک است که از سه اثر او با عنوان «عصر الممالیکی فی مصر و الشام»، «مصر و الشام فی عصر الأیوبیین و الممالیک» و «نظم الحکم و الأداره فی عصر الأیوبیین و الممالیک»، در این پژوهش کمک بسیاری گرفته شد، هرچند عدم ارجاع به جا و گاه صحیح به منابع را می‌توان از ضعفهای آثار او برشمرد.

دو اثر دیگر که به ویژه در فصل اصطلاحات رایج در سپاه، از آنها بهره گرفتیم، یکی کتاب قابل توجه و دقیق «الممالیک» نوشته باز عربی، غالباً در زمینه گروه‌بندی، روابط و مناسبات لشکری ممالیک، و دیگری اثر عصام محمد شبارو است که با عنوان «دولت ممالیک»، توسط شهلا بختیاری به زبان فارسی برگردانده شده است. اثر شبارو، ظاهراً تنها نوشته تحقیقی قابل توجه درباره ممالیک است که ترجمه آن به فارسی موجود است.

«اصطلاحات دیوانی در دوره غزنوی و سلجوقی»، نوشته حسن انوری، کتاب مهمی در زمینه بررسی اصطلاحات دیوانی این دو سلسله حاکم در ایران است و به دلیل مشابهت قالب و حتی محتوا، در شکل دهی به ظاهر این پژوهش و نیز بیان مشابهتهای اصطلاحی میان دربار ممالیک و دربار حکام ایرانی به ویژه غزنویان و سلجوقیان، در این پژوهش مورد توجه و استفاده قرار گرفت.

در بررسی موضوعات و تعریف اصطلاحات این پایان‌نامه، مقالات متعددی از دایرة المعارف بزرگ اسلامی و دانشنامه جهان اسلام همچون مقاله «اقطاع»، «جامگی» و «بیت المال»، هر سه از سید صادق سجادی، «حسبه»، به قلم احمد بادکوبه هزاوه، «جامگی»، نوشته سید جمال موسوی، «برید» از آذرتاش آذرنوش و... مورد استفاده قرار گرفت. از مقالات مجلات نیز می‌توان از «نگاهی به برخی واژه‌های فارسی رایج در مصر و شام به روزگار سلاطین مملوک» نوشته سید صادق سجادی در مجله نامه فرهنگستان نام برد که از آن، به ویژه در اصطلاحات درباری که وام‌گیری ممالیک از واژگان فارسی در این حوزه، بسیار گسترده‌تر از سایر حوزه‌ها بود، بسیار استفاده شد، هرچند ظاهراً هدف از این مقاله، بررسی مختصر این واژگان و در واقع گشودن بابی برای مطالعات گسترده‌تر در این زمینه است. مقاله «خلافت عباسیان در مصر» از شهلا بختیاری که در مجله مقالات و بررسیها به چاپ رسیده است نیز در بررسی اصطلاحات خلافت و سلطنت مورد استفاده قرار گرفت.

برخی از پایان‌نامه‌ها نیز در تألیف این اثر مورد توجه بودند؛ از جمله «قبایل العربیه فی وجه البحر فی مصر فی العصر المملوکی الثانی» از عبد الملک فهد بخت، «اصطلاحات دیوانی و تشکیلات اداری در دوره سلجوقیان روم» نوشته زهرا ذبیح نیا قمی و «عمارة الحج فی عصر الدولة المملوکیه و اثرها علی الأوضاع الداخليه بمکه المکرمة» اثر عایشه مانع عبید عبدلی.

معرفی و نقد منابع

یکی از شاخصه‌های عصر ممالیک، کثرت تألیفات این دوره به خصوص در زمینه تاریخ و جغرافیاست. کتب دیوانی این عصر نه تنها در شناخت دیوانها و اصطلاحات دیوانی ممالیک، بلکه در سلسله‌های دیگر نیز به دلیل مشابهت‌های تشکیلاتی میان حکومت‌های اسلامی، قابل استفاده و مهم تلقی می‌شوند. در این بخش به برخی از مهمترین منابع مورد استفاده و میزان نقش آنها در نگارش این پژوهش اشاره خواهد شد.